

В.М.Даниленко*

**ЛІКВІДАЦІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ
РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ**

На основі нових архівних документів показано поділ II Речі Посполитої між нацистською Німеччиною та СРСР у вересні 1939 р., облаштування радянських кордонів, масові репресії та переміщення населення. Висвітлюються становище по обидва боки кордону, взаємини з німцями й наміри сторін, боротьба радянської влади проти польського та українського національних рухів на території Західної України.

Відроджена після Першої світової війни Польська держава відчувала найбільшу загрозу на заході з боку Німеччини, а зі сходу – від більшовицької Росії. Століття поділів між трьома імперіями не минули безслідно для польського народу. У свідомість лідерів держав, що прагнули до світового панування, міцно запала думка про те, що утворення Польщі є потворним явищем Версальського миру, а незалежність України з її багатими природними ресурсами взагалі не допускалася ні за яких умов. Це ж саме стосувалось і Білорусії. Тому приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель до СРСР унаслідок змови Гітлера й Сталіна було аж ніяк не турботою більшовицького вождя за визволення й возз'єднання народів. Агресія двох могутніх держав – Німеччини та СРСР – проти II Речі Посполитої мала на меті її територіальне розчленування й ліквідацію як держави в центрі Європи.

Події серпня–вересня 1939 р., що стосувалися долі східноєвропейських народів, завжди перебували в полі зору українських та іноземних дослідників історії Другої світової війни. У СРСР вторгнення Червоної армії на територію Польщі подавалося як величезне благо для всього місцевого населення, а захо-

* Даниленко Василь Михайлович – д-р іст. наук, професор.

ди радянської влади в галузі освіти й культури, промислового виробництва, впровадження колгоспів, радянського судочинства тощо зображувалися як переваги соціалістичного способу життя. Недаремно суспільно-політичні перетворення в Західній Україні, розпочаті восени 1939 р., у радянській історіографії іменували “золотим вереснем” і “возз’єднанням”. Щоправда, у назві відповідного закону СРСР від 1 листопада 1939 р. вживалися терміни “включення” та “з’єднання” й ними деякий час оперували радянські історики.

Найпершими радянськими історіографами процесу “з’єднання” стали співробітники Інституту історії України Академії наук УРСР. Тут протягом 28 вересня – 11 жовтня 1939 р. було прочитано цикл науково-популярних доповідей, присвячених історії Західної України. Доопрацьовані матеріали ввійшли до збірника, виданого в 1940 р. за редакцією С.М.Белоусова (директор інституту) й О.П.Оглобліна (старший науковий співробітник АН УРСР)¹. Про пропагандистське призначення книги свідчать вміщені в ній портрети більшовицьких вождів, додатки з офіційними документами щодо процесу входження західноукраїнських земель до складу УРСР, політичними й конфіскаційними актами нової влади.

Завдяки українським емігрантам, українська історіографія зафіксувала й протилежний погляд на ті часи, коли Західна Україна опинилася в одних кордонах із Наддніпрянською Україною. Як перша більшовицька окупація західноукраїнських земель представлений період 1939–1941 рр. на сторінках книги, виданої Науковим товариством імені Шевченка в Америці та Вільною академією наук у США за редакцією Мілени Рудницької (1958 р.)². Матеріали збірника – це яскраві, ще зовсім свіжі спогади про пережите, узагальнені численні письмові й усні свідчення місцевого населення, зібрані у Львові у вересні 1941 р. Зміст книги, яка стала в Україні доступною для читачів у 1990-х рр., є вагомим спростуванням радянських видань. Під впливом праць українців за кордоном принади більшовизму невпинно танули, готуючи ґрунт для нових, більш забезпечених історичними джерелами, наукових досліджень.

Зі здобуттям Україною незалежності проблеми Другої світової війни й, зокрема, “возз’єднання” актуалізував В.Ковалюк³. Важливу концептуальну тезу про те, що для України Друга світова війна розпочалась у вересні 1939 р. обґрунтував у першій половині 1990-х рр. відомий український історик М.В.Коваль⁴. Засудивши сталінський режим і вказавши на насильницьке приєднання західноукраїнських земель до Великої України в рамках СРСР, він оцінив цю подію як кульмінаційну у формуванні соборної України, як справу “найбільших національних масштабів, яка, хоч і давно визрівала, та не могла бути здійсненою за відсутності історичних умов”⁵.

Негативні наслідки радянсько-німецьких переговорів у серпні–вересні 1939 р. за допомогою іноземних джерел розкрив А.Ф.Трубайчук⁶. Об’єктом досліджень В.Д.Боєчка, О.І.Ганжи, Б.І.Захарчука стали політичні аспекти формування кордону з Польщею у воєнні та повоєнні роки⁷. І.В.Винниченко, К.Є.Науменко, В.С.Парсаданова, Б.О.Ярош у своїх публікаціях порушили проблеми державного терору на західноукраїнських землях і масових депортацій населення⁸.

Картина подій стала помітно виразнішою після введення в науковий обіг численних документів з історії діяльності збройних формувань і спеціальних служб. Інтенсивне використання вченими архівних документів партійних органів та органів держбезпеки в Україні й за кордоном, насамперед у Росії та в Польщі, уможливило публікації, що змінили або істотно розширили знання про початок Другої світової війни. “Поглинення Західної України та експансія репресивно-каральної системи (1939–1941)” – так назвав один із розділів своєї двотомної праці І.Г.Білас⁹. Представлені ним документи стосуються виселення

польських осадників і біженців, характеризують нові місця й умови їхнього проживання.

Поглибленню розробки проблеми розподілу Польщі між нацистською Німеччиною та СРСР сприяли цінні документи, опубліковані в Москві в збірнику “Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне”, де з посиланням винятково на російські архіви йшлося, зокрема, про діяльність радянських органів державної безпеки на території Західної України¹⁰.

Засекречені в радянську добу документи народних комісаріатів внутрішніх справ СРСР та УРСР, підписані найвищими посадовцями радянських органів держбезпеки, в Україні проаналізував і опублікував Ю.І.Шаповал¹¹. З оригіналами та копіями документів, що стосуються діяльності оперативних груп НКВС у Західній Україні в 1939–1941 рр., плідно працював І.І.Льюшин, якого найбільше цікавило місцеве польське підпілля й формування передумов для польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни¹². Завдяки використанню нових джерел, демографічні, соціально-економічні та культурно-духовні зміни у складі та житті поляків у Східній Галичині й на Волині у 1939–1941 рр. розкрив О.Я.Калакура¹³.

Водночас у сучасній українській історіографії розвитку західноукраїнських земель після їх інкорпорації до складу СРСР, на відміну від радянської історіографії, намітились інші крайнощі: у дослідженні та виданні документів солідно превалує польська тематика. Інтенсивність і напрями джерелознавчих пошуків зумовлені значною активністю польської сторони, де вивчення проблеми має державну підтримку.

У пошуках істини протягом 1990-х рр. і до сьогодні активна науково-дослідницька робота ведеться співробітниками центральних і галузевих державних архівів України. Лакуну документального відображення тоталітарного режиму на західноукраїнських землях, зокрема діяльність органів НКВС, значною мірою заповнили кілька томів українсько-польського видання “Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”¹⁴. Аналогічні томи польські науковці видали також спільно із колегами з Росії та Білорусії¹⁵. Українсько-польська частина проекту ввібрала, крім змістовної вступної статті, сотні оригінальних документів та ілюстрацій, розгалужений науково-допоміжний апарат, що має важливе значення для вивчення діяльності польського підпілля в 1939–1941 рр. у Західній Україні. На жаль, досі не опубліковані томи, які б на основі документів з архівів РП та України розкривали діяльність українського підпілля, політичних партій і громадських об’єднань, зокрема Організації українських націоналістів, ставлення польської влади до української політичної й військової еміграції тощо. Через недоступність низки джерел в Україні та Польщі не компенсував цієї прогалини й виданий 1995 р. українськими науковцями збірник документів і матеріалів “Культурне життя в Україні. Західні землі”¹⁶.

На початку ХХІ ст. українські вчені успішно розв’язують складні проблеми участі українського народу в боротьбі з нацизмом, соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень в Україні напередодні й у роки війни. Праці С.В.Кульчицького, В.І.Кучера, О.Є.Лисенка, В.І.Сергійчука, Ю.І.Шаповала, П.М.Чернеги та інших створюють методологічну й фактографічну базу вивчення нових аспектів історії Польщі та України кінця 1930-х – початку 1940-х рр.

Величезне розмаїття думок і подій, що об’єктивно слугують переосмисленню та спростуванню суперечливих радянських концепцій міжнародних і міждержавних відносин, відкривають розсекречені нині документи спецслужб. Нові архівні інформаційні ресурси дозволяють висвітлити недоступні раніше для розробки теми, зокрема впорядкування радянсько-німецького кордону, що

супроводжувалося значним переміщенням населення, становище на колишньому радянсько-польському кордоні, роль НКВС у насаджуванні тоталітарного режиму на західноукраїнських землях тощо.

Загалом сучасні українські історики сходяться на тому, що інтервенція проти Польщі, розпочата зі сходу 17 вересня 1939 р., старанно готувалась у вищих ешелонах радянської влади з урахуванням домовленостей із нацистами та швидкості просування німецьких військ на заході. Сторони дотримувались асинхронності дій, щоб сили вермахту й Червоної армії пройшли свою відстань, своєчасно зупинилися на встановленому секретним протоколом рубежі й щоб при цьому не виникло підозри у світової громадськості про існування змови між Гітлером і Сталіним.

До бойових дій проти інших держав СРСР готувався давно й про це свідчить те, що масові арешти за кордоном намічались задовго до початку Другої світової війни. Готуючись до майбутньої боротьби з ворогом на його території, іноземні (розвідувальні) відділи радянських спецслужб, принаймні з 1925 р., вели списки осіб, які служили у польській і румунській поліції й розвідці або належали до табору української еміграції різних політичних “забарвлень” у Польщі, Румунії та інших країнах. Ці особи, а також білоемігранти, підлягали негайному арешту після захоплення частинами Червоної армії території противника (див. док. №1).

До кінця вересня 1939 р. Польща була поділена між Німеччиною та СРСР. 27–28 вересня 1939 р. в Москві відбулися переговори між головою Раднаркому, народним комісаром закордонних справ СРСР В.Молотовим і міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом. Тодішні газети повідомили, що в цих переговорах брав участь і Й.Сталін, хоча зрозуміло, що він та А.Гітлер – ці два диктатори – були головними дійовими особами в міждержавних відносинах. У підсумку було підписано німецько-радянський договір про дружбу й кордон між СРСР і Німеччиною. Крім лінії кордону, нанесеної на окрему карту й описану в додатковому протоколі, сторони погодилися на взаємне невтручання в “необхідний державний переустрій”, який проводитиме на території на захід від зазначеної лінії німецький уряд, і на території на схід від цієї лінії – уряд СРСР. Кожен учасник переговорів мав своє розуміння терміна “переустрій”, що не завадило оцінити його в підписаному договорі як “надійний фундамент для дальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами”¹⁷. Відповідно до договору про дружбу й кордон, 4 жовтня Молотов підписав разом із послом Німеччини в СРСР Шуленбургом додатковий протокол, яким затверджувалися нові кордони між двома імперіями¹⁸.

Наприкінці жовтня 1939 р. прикордонні війська НКВС Української РСР та Білоруської РСР дістали завдання в стислі терміни встановити охорону на новому кордоні й забезпечити там належний порядок. При цьому пропонувалося старанно вивчити місцевість і населення як у своїй прикордонній смузі, так і на протилежному боці, виставити найпростіші технічні загородження, запровадити несення прикордонної служби посиленими загонами, організувати агентурну та військову розвідки.

Прикордонна смуга встановлювалася завширшки 500 м. Прикордонники не мали права порушувати господарських та побутових інтересів місцевих жителів, вони повинні були із повагою ставитися до місцевих і національних звичаїв, сприяти налагодженню господарської, політичної та культурної роботи, виявляти терпимість до потоку біженців із німецького боку. Нібито тимчасово заборонялося лише плавати на водоймищах та рибалити. Низка вимог висувалася до радянських прикордонників в їхніх стосунках із німецькою прикордонною охороною та громадянами суміжних держав (див. док. №2).

Процес розмежування кордону між СРСР і Німеччиною на місцевості тривав кілька місяців і був досить злагодженим. Німецькі військові не перешкоджали топографічним зйомкам радянських фахівців і демаркації кордону, що відбувалося в осінній та зимовий періоди. 27 лютого 1940 р., за повідомленням Центральної мішаної СРСР і Німеччини прикордонної комісії, було завершено встановлення прикордонних знаків на протязі майже 1500 км радянсько-німецького кордону. Загалом було встановлено 2820 прикордонних стовпів¹⁹.

2 березня 1940 р. Рада народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли спільну постанову “Про охорону держкордону у західних областях УРСР і БРСР”, на розвиток якої 3 квітня РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановили переселити жителів 800-метрової прикордонної смуги в західних областях УРСР і очистити її від будівель²⁰. На відстань 7,5 км углиб встановлювався прикордонний режим. Відповідні рішення спочатку приймалися у Москві, а вже потім їх конкретизували в Києві. Насправді рішення уряду УРСР та ЦК КП(б)У на кордоні ніхто й не чекав, бо вже 7 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія направив директиву прикордонним військам Західного округу розпочати підготовку до виселення мешканців прикордонної смуги.

Про поспішність дій влади свідчать терміни, протягом яких люди повинні були залишити обжиті місця: переселення мало завершитися до 20 квітня, відселення – у травні 1940 р. Акції з метою облаштування західного радянського кордону мали такі масштаби.

Табл. 1

План виселення з прикордонної смуги в західних областях УРСР у квітні–травні 1940 р.

Області УРСР	Переселити			Відселити		
	Населених пунктів	Дворів	Мешканців	Населених пунктів	Дворів	Мешканців
Володимир-Волинська	30	3457	15 289	11	427	2142
Львівська	40	2437	11 922	16	950	4892
Станіславська	14	1399	5786	20	1595	6446
Дрогобицька	57	5520	27 565	24	1800	8640
Тернопільська	16	4529	19 623	1	98	495
Усього	157	17 342	80 185	72	4870	22 615

Виселення понад 100 тис. осіб нагадувало бойову операцію прикордонних військ під керівництвом партійних і радянських органів. Її організаційна частина покладалася персонально на секретарів обласних виконавчих комітетів і секретарів обкомів КП(б)У західних областей. Керівники прикордонних загонів і військ надавали їм різноманітну підтримку. Ролі розподіляв під час наради у Львові 13 березня голова РНК УРСР Л.Р.Корнієць. Передбачалося виділення залізничного й гужового транспорту, перевезення будівель, надання матеріальної допомоги переселенцям. Це ще був пасивний, підготовчий етап переселення, пов'язаний, очевидно, з необхідністю не обурювати людей напередодні виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР, призначених на неділю 24 березня. Активний його етап розпочався у квітні.

З вечора 7 квітня новий західний кордон СРСР із залученням резервних застав і маневрених груп було щільно перекрито. Партійний і комсомольський актив прикордонних підрозділів мобілізувався на розгортання серед населення роз'яснювальної роботи, щоб запобігти спалахові антирадянських виступів. Така робота зводилася до переконання в необхідності зміцнення кордону та наявності кращих умов для ведення господарства в нережимних районах.

Села, які підлягали виселенню, були переповнені цивільними агітаторами, військовими, співробітниками НКВС. Вони збирали інформацію про хід підготовки до переселення й настрої місцевих жителів, фактично приречених на виконання рішень радянських партійних і державних органів. Довгоочікуване визволення з-під польського національного гніту для багатьох виявилось великим розчаруванням. Противники переселення заявляли, що це велике горе для людей, це знищення народу, якого не можна допустити, окремі сміливці зривали збори, відкрито протестуючи не тільки проти переселення, а й проти встановлення радянської влади. Поширеними були настрої не виселятися, перейти кордон, удатися до терористичних актів, організувати так звані “волинки” – акції масової непокори. Усе це в НКВС УРСР пояснювали діяльністю націоналістичних організацій та “куркульсько-попівських елементів”, хоча насправді невдоволення було настільки значним, що не потребувало особливих агітаційних заходів. На той час населення не мало остраху перед вторгненням німців, подекуди навіть намагалося далеко не від’їжджати від нового кордону, мотивуючи це близькою його ліквідацією сусідньою Німеччиною. У с. Хороцеве Станіславської (тепер – Івано-Франківська) області жителі вийшли за село, відмовляючись від переселення. Прибулих агітаторів зустріла група в кількості 300 осіб, озброєних сокирами, вилами, кілками. Лише стрілянина, відкрита прикордонним загonom, зупинила повсталих селян²¹. Дуже гостро реагувало населення, дізнаючись, що у 800-метровій смузі не тільки не буде оброблятися земля, а й вирубуватимуться всі насадження. Для селян, які все життя тяжкою працею дбали про своє господарство, нелегко було розлучатися із домівками, садами, землею, що чекала весняного засіву.

Кордон, який утворився внаслідок поділу Польщі між СРСР та Німеччиною, розділив немало рідних і знайомих людей. Під час переселень на радянському боці жителі німецької зони, називаючи поіменно, кликали мешканців українських сіл до себе або пропонували на деякий час сховатися, оскільки неспроста поряд із кордоном, за їхніми спостереженнями, зростала чисельність німецьких військ. Органами НКВС було зафіксовано чимало випадків, коли натопи співчуваючих на території, загарбаній Німеччиною, розганяли солдати вермахту. Перемігши в собі бажання залишитися на рідній землі, у пошуках кращої долі в ці дні радянсько-німецький кордон перейшли, за даними управління прикордонних військ НКВС УРСР, 124 особи²². Їх кількість могла б бути й більшою, але весняні розливи стали нездоланими перешкодами для вимушених емігрантів. Утікачі ставали найбільшими антирадянськими агітаторами. За їхніми розповідями виходило, що Західну Україну підкорили росіяни, що в Червоній армії українців немає й українське населення не здобуло очікуваного визволення²³.

9 квітня перші сім’ї переселенців із прикордонної смуги вирушили в дорогу. За оперативною інформацією, акцію підтримували переважно найбільш вразливі верстви населення. Найбільше невдоволення виявляли заможні, але переконавшись у безперспективності опору, подекуди прагнули навіть швидше дістатися у визначені райони, щоб оселитись у зручніших місцях. Їм це вдавалося, бо вони були набагато краще забезпечені власним гужовим транспортом. Організатори переселення цього не передбачили й переселенці опинилися в нерівних умовах. Частина людей поселилася неподалік від попереднього місця проживання, унаслідок чого не вистачало наділів землі. На тлі загального падіння життєвого рівня населення поглиблювалася соціальна диференціація, а також міжнаціональна неприязнь між українцями та поляками.

Швидке переселення із 800-метрової прикордонної смуги тривало до 25 квітня, коли розпочалася масова посівна кампанія. Після цього через відсутність засобів пересування на нові місця перебралося набагато менше селян.

Частина з них, не одержавши обіцяних земель і господарських будівель, повернулася у свої села. Проти «поверненців» застосовувалися засоби адміністративного тиску, про які закамуйфльовано попередили в травні деякі місцеві газети.

Досі центральна, обласна й районна преса, повністю підконтрольна КП(б)У та радянським органам влади, старанно замовчувала перебіг першого примусового переселення в Західній Україні. Проте, щоб зупинити тих, хто збирався повертатися на рідні землі, окремі друковані органи без будь-яких коментарів раптом опублікували правила в'їзду й тимчасового проживання в заборонених зонах і прикордонній смузі СРСР, видані на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 17 липня 1935 р. Перший пункт правил указував, що в'їзд у межі заборонених зон і в прикордонні смуги особам, які не проживають у них постійно, без особливого на це дозволу забороняється²⁴. Тим самим була підведена риска під намаганнями частини переселенців щось змінити у своєму житті. План виселення із прикордонної смуги було завершено на початок червня 1940 р.

Табл. 2

Підсумки переселення й відселення з прикордонної смуги в Західній Україні станом на 2 червня 1940 р.

Області	Переселено господарств	Відселено господарств	Усього
Володимир-Волинська	2744	746	3490
Львівська	2211	1044	3255
Станіславська	1050	1554	2604
Дрогобицька	4973	1387	6360
Тернопільська	4815	–	4815
Загалом	15 793	4731	20 524

Німеччина охорону кордону запровадила з 1 січня 1940 р., тоді ж посилював й прикордонний режим, хоча свої наміри німці надзвичайно приховували, заперечуючи існування спеціального положення про німецько-радянський кордон²⁵. Так, під час зустрічі в травні 1940 р. начальника штабу 90-го прикордонного загону Худякова й офіційного представника німецької прикордонної охорони Рейпса останній нарікав на відсутність будь-яких указівок вищого командування стосовно прикордонного режиму. Це, на його думку, шкодить охороні кордону, тоді, як у радянській смузі панує лад²⁶. Гітлерівці здійснювали інтенсивне онімечення польських земель. Величезного розмаху набули репресії та винищення місцевого населення, передусім поляків, євреїв, ромів. У перші тижні окупації Польщі німцями було розстріляно 16 тис. місцевих жителів, а до червня 1941 р. депортовано 800 тис. осіб²⁷.

СРСР приступив до розбудови свого західного кордону за рік до початку радянсько-нацистської війни, попередньо провівши переговори з Німеччиною. 10 червня 1940 р. в Москві між двома державами була підписана конвенція про порядок урегулювання конфліктів та інцидентів на державному кордоні, установленому радянсько-німецьким договором про дружбу й кордон від 28 вересня 1939 р.²⁸ Легкість і підкреслено приятельська атмосфера цієї та інших домовленостей ще раз продемонстрували, що гітлерівська Німеччина не мала ніякого наміру їх виконувати, а радянська сторона всіляко намагалася виграти час.

Не зник після розподілу Польщі між Німеччиною й СРСР і колишній радянсько-польський кордон. Поки новий кордон облаштовувався, на старому в межах Українського військового округу зберігалася загороджувальна зона протяжністю майже 657 км. Її охороняли Славутський (49 застав на 391 км) і Волочиський (42 застави на 266 км) прикордонні загони. Станом на 20 листопада 1940 р. тут діяло 18 комендатур. На кожній прикордонній заставі несли

службу 12 осіб. На одну заставу припадало понад 7 км зони. 88% порушників затримували бійці Славутського загону. Волочиська застава розташовувалася на р. Збруч і охочих долати водну перешкоду було набагато менше. Зрозуміло, що інтенсивну міграцію населення стримати було неможливо й прикордонники нерідко лише фіксували порушення зони. Несподівано подало свій голос радянське правосуддя. Органи прокуратури відмовлялися притягати до відповідальності заарештованих прикордонниками осіб, мотивуючи це тим, що в кримінальному кодексі відсутні статті щодо порушників зони, яка не є кордоном. За відсутності законних підстав навіть грошові стягнення не накладалися²⁹.

Причини перетину загороджувальної зони були різні – політичні, економічні, соціальні, побутові. Найбільшим чинником, що зумовлював такі порушення, була різниця в цінах на сільськогосподарську продукцію.

Про ситуацію на “радянсько-радянському” кордоні народному комісару внутрішніх справ УРСР І.Серову доповіли на початку грудня 1940 р. начальник прикордонних військ НКВС УРСР Хоменко та начальник штабу Рогатин. Своєю чергою, І.Серов повідомив про це в Москву й заодно зробив низку пропозицій. Він не ставив під сумнів доцільність збереження загороджувальної зони. Усвідомлюючи, що два повноцінні кордони на заході створити неможливо, він пропонував вольовим рішенням долучити до розв’язання проблеми міграції населення в західному регіоні України, крім діючих прикордонних загонів, територіальні органи НКВС і прокуратуру, а також за рахунок внутрішніх резервів збільшити чисельність особового складу охорони зони та посилити репресії щодо порушників кордону (в документі написано саме так: кордону)³⁰. Пропонувалося також розглянути питання в ЦК КП(б)У, щоб прикордонні партійні організації провели відповідну роз’яснювальну роботу серед населення.

Картину міграції населення через колишній радянсько-польський кордон розкривають таблиці №3 і №4, складені за даними управління прикордонних військ НКВС УРСР³¹. У них показана по місяцях кількість лише затриманих осіб, які вважалися порушниками зони. Скільки насправді людей перетнуло цю зону в обох напрямках, з’ясувати неможливо. Задokumentовані масштаби руху населення та склад затриманих спонукають до певних висновків щодо формування основ радянського тоталітарного режиму в щойно приєднаних західноукраїнських землях.

Табл. 3

Порушення загороджувальної зони на колишньому радянсько-польському кордоні в жовтні–грудні 1939 р.

Причини й напрям порушень	Місяць			Загалом
	Жовтень	Листопад	Грудень	
Усього затримано	4661	3888	5030	13 579
Рухались у західні області	832	940	889	2661
Рухались у східні області	3829	2948	4141	10 918
Для придбання товарів	281	370	567	1218
Утікачі з-під варті чи із заслання	–	–	2	2
“К-р” елементи	4	2	–	6
Дезертири РСЧА	–	–	–	–
Порушники кордону	14	5	–	19

Отже, з 1 жовтня 1939 р. по 15 листопада 1940 р. було затримано 66 948 осіб, із них 21 410 перебирались у західні області України, а 45 538 – у східні³². Багато хто вирушав у дорогу з метою товарообмінних операцій із сільськогосподарською продукцією чи придбання товарів першої необхідності. Оскільки ціни на сільськогосподарську продукцію в східних областях були вищими, ніж у

Табл.4
Порушення загороджувальної зони на колишньому радянсько-польському кордоні в січні–листопаді 1940 р.

Склад затриманих	Місяць											Загалом
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	15.XI	
Усього затримано	2967	2954	3112	4460	6525	4925	4277	3875	8726	7306	4232	53 359
Рухались у західні області	632	222	536	2474	3893	2490	1536	1934	2336	1626	1070	18 759
Рухались у східні області	2335	2732	2576	1986	2632	2435	2741	1941	6390	5680	3162	34 610
Для придб. товарів	332	717	673	896	1845	3883	3553	3170	7595	6875	3869	33 408
Утікачі з-під варти чи із заслання	–	5	1	3	2	–	–	2	2	8	–	23
“К-р” елементи	–	–	–	3	1	–	–	–	–	1	–	5
Дезерт. РСЧА	–	2	2	2	3	41	21	4	2	4	6	87
Порушники кордону	–	1	–	–	–	2	2	1	–	5	–	11

західному регіоні, потік на схід був набагато потужнішим, аніж на захід. Звісно, обтяженого товарами селянина легше було помітити в загороджувальній зоні і перетнути йому шлях, чи це був мешканець західноукраїнських земель, який їхав продавати або вимінювати речі, чи наддніпрянець, котрий повертався додому. Саме тому в осінні місяці 1940 р. кількість порушень загороджувальної зони зросла порівняно з весною у 2,5–3 рази.

У повідомленні управління прикордонних військ НКВС УРСР, на основі якого було підготовлено інформацію для Л.Берії, зазначається лише чисельність затриманих відповідно до західного чи східного напрямків руху. Невідомим залишається місце проживання заарештованих, що мало б важливе значення для уточнення мотивів транскордонного руху. Щоправда, відсутність таких даних була спровокована самими ініціаторами режиму, бо контроль за пересуванням населення в загороджувальній смузі ускладнювався відсутністю в затриманих будь-яких документів, які б свідчили не лише про місце проживання, а й про особу затриманого. Місцеве населення й навіть влада, опинившись протягом кількох днів у забороненій зоні, ніяк не могли збагнути вимог радянської влади щодо обмежень у пересуванні. У загороджувальній зоні перепиняли також дезертирів-червоноармійців, утікачів із-під варти, аґентів іноземних розвідок. Проте їх кількість у загальному потоці мігрантів була незначною.

Міграція мала для радянської влади неґативні наслідки, тому партійні й радянські організації східних областей забили тривогу. Їх непокоїло не тільки поширення спекуляції внаслідок перепаду цін, а й падіння трудової дисципліни в

колгоспах. Останнє відносилось на рахунок впливу “контрреволюційних елементів” західних областей. Секретарі районних партійних комітетів і начальники районних відділів НКВС УРСР вимагали зміцнення режиму в загороджувальній зоні. Водночас керівники партійних і радянських органів висловлювалися за спрощення пропускового режиму в зоні для себе особисто.

Для радянської влади небезпека крилася в “обміні досвідом” між селянами, які проживали по обидва боки загороджувальної зони. Зі сходу добиралися в західні області переважно за хлібом і борошном. Місцеві жителі розцінювали такі факти як наслідок примусової колективізації з відповідними висновками для себе. Водночас у колгоспах східних областей погіршувалося ставлення до виконання норми трудоднів, підупадала трудова дисципліна й віра в радянську систему ведення господарства. Серйозним аргументом щодо необхідності припинення “ходіння” стало поширення серед мешканців східних областей листів від імені Організації українських націоналістів.

У результаті четвертого поділу Польщі Західна Україна виявилася розрізаною старим і новим кордонами, а місцеве населення збурене переселенням і впровадженням нових форм господарювання та політичного життя. По обидва боки кордону між СРСР і Німеччиною люди опинилися в лещатах тоталітарних режимів. Під владу Німеччини потрапили 22,1 млн. мешканців довоєнної Польщі, а СРСР – 13,2 млн.³³ Поляки й українці становили більшість у колишніх Волинському, Львівському, Станіславському й Тернопільському воєводствах. За загальним переписом, проведеним у Польщі в 1931 р., на території цих воєводств за мовною ознакою поляків налічувалося 39,5%, українців і русинів – понад 51%³⁴. У містах співвідношення національностей було на користь поляків. Значну групу населення Західної України (близько 10%) становили євреї. На Волині проживала також порівняно невелика група німців, котрі в царській Росії одержали від держави землю й займалися сільським господарством.

Оперативні групи НКВС СРСР, які прибули на територію Західної України разом із військами, одразу ж почали специфічними методами підтримувати радянську владу. Основною метою спецслужб стало приборкання різних верств населення західних областей України, запобігання будь-яким збройним виступам, антирадянським проявам. Крім того, співробітникам НКВС ставилося завдання взяти активну участь у формуванні українських, білоруських та польських тимчасових органів влади – народних зборів, а також в організації робітничої гвардії та селянських комітетів.

На анексованих землях радянська влада в принципі не бажала мати ніяких політичних опонентів, навіть потенційних. Із цією метою в складі Управління державної безпеки НКВС УРСР було створено 4-й відділ, на який покладалося керівництво агентурно-оперативною й слідчою роботою з виявлення та ліквідації антирадянського підпілля на території Західної України. Відділ складався з 6 відділень і 4 груп, причому окремі відділення спрямовувалися на пошуки ворогів за національною та конфесійною ознаками. До таких належали відділення по боротьбі з польською націоналістичною контрреволюцією та римо-католицьким духівництвом; відділення по боротьбі з українською націоналістичною контрреволюцією, греко-католицьким і православним духівництвом; відділення по боротьбі з єврейською націоналістичною контрреволюцією, політпартіями й духівництвом, а також білою контрреволюцією (для боротьби з білою контрреволюцією в складі 4-го відділу було створено окрему групу)³⁵. Директивно наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії від 21 вересня 1939 р. оперативно-чекістським групам було заборонено заарештовувати німецьких колоністів на Волині, звернувши, однак, пильну увагу на їхні поселення³⁶. Німецьких військовослужбовців, які перебували в польському полоні, доправляли до місця розташування німецьких військових частин або до німецьких представ-

ництв. Більше того, навіть підслідні й засуджені особи німецької національності, при їх бажанні, направлялися до найближчих контрольно-пропускних пунктів і передавалися уповноваженим німецької комісії з евакуації.

Такі дії зовсім не означали, що у відомстві Л.Берії прагнули подружитись із нацистами. Документи свідчать, що їм ні в чому не довіряли. Членів німецької контрольно-перепускної комісії, яка займалася відправкою біженців із радянської території, співробітники НКВС щільно опікали на кожному кроці, щоб не допустити створення тут агентурної мережі або відновлення старих зв'язків для розгортання розвідувальної діяльності.

Вістря боротьби радянських органів державної безпеки спрямовувалося проти польського й українського національного руху. На підставі указу президії Верховної Ради СРСР про набуття громадянства СРСР жителями західних областей Української й Білоруської РСР навесні 1940 р. тут розпочалася паспортизація населення. Частина поляків одержувала паспорти із так званим одинадцятим параграфом, що обмежував свободу пересування й вибір місця проживання³⁷.

Під опіку НКВС потрапляла практично вся українська інтелігенція, а також особи, пов'язані з колишнім польським режимом³⁸. Категорії українських інтелігентів, як реальних і потенційних ворогів радянської влади, було перераховано таким чином: академіки, професура, наукові працівники, письменники, літературні працівники, композитори, скульптори, художники, артисти, музиканти, медпрацівники, колишні службовці польської адміністрації, поміщиків і капіталістів.

Окремо нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія розпорядився "покращити роботу оперативно-чекістського обслуговування польської інтелігенції, сконцентрованої у м. Львові". У результаті радянськими органами державної безпеки на початок 1940 р. на облік було взято багатьох представників творчих професій, які проживали у Львові ще до війни або перебралися з території, захопленої Німеччиною³⁹. Для виявлення такої категорії осіб використовувалися дані організаційних комітетів працівників мистецтв (наприклад, оргбюро Союзу письменників), де потрібно було пройти відповідну реєстрацію. Проте частина письменників і митців, особливо серед біженців, уникала реєстрації, шукаючи шляхів для еміграції. Цим вони привертали ще більшу увагу працівників НКВС, посилюючи їхню оперативно-розшукову діяльність, контрольовану союзним наркоматом. 8 лютого 1940 р. Л.Берія наказав наркомам внутрішніх справ УРСР і БРСР заарештувати 25 тис. поляків, згідно з надісланими з його відомства списками⁴⁰.

Не залишилися поза увагою НКВС українські політичні партії – Комуністична партія Західної України, Українська комуністична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українське національно-демократичне об'єднання, боротьбисти, меншовики, анархісти. До табору української контрреволюції були віднесені Організація українських націоналістів, Спілка визволення України, Українська військова організація, Волинське українське об'єднання, гетьманці, петлюрівці, товариство "Просвіта", кооператори, молодіжні формування "Луг", "Пласт", фізкультурні організації, студенти вищих та учні середніх навчальних закладів, філателісти, есперантисти, а також неорганізована молодь і діти репресованих.

Релігійна нетерпимість радянської влади виявилася в переслідуванні мешканців західноукраїнських земель за їхні вірування. Представники конфесій і релігійних течій бралися на окремих контроль. У період ейфорії щодо майбутнього устрою Європи та переконання в непереможності Червоної армії радянські партійно-державні керівники в запалі войовничого атеїзму не робили винятку для жодної церкви. Гласній і негласній розробці та адміністративному тиску підлягали римо-католики, українське православне й греко-католицьке духовництво, сектанти, баптисти та ін.

Ідейна опозиція до радянського режиму на західноукраїнських і західнобілоруських землях існувала ще задовго до того, як сюди вступили частини Червоної армії. Відтоді противники більшовизму змушені були вдаватися до збройних форм підпільної боротьби й накопичувати сили в очікуванні сприятливого моменту для антирадянського виступу. Однак між учасниками польського й українського національних рухів майже не було порозуміння. Реальних спільних кроків польським та українським підпільникам чи просто “незгодним” зробити не вдалося не тільки через проведені органами НКВС арешти, а й через минулі взаємні кривди, що стали непереборною перешкодою для блокування національних сил. Навіть на особистому рівні взаємодія між поляками та українцями рідко вдавалася. У документах зафіксовані факти, коли селяни-українці, приховуючи зброю, прагнули продати її лише оунівцям, натомість поляки ні за які гроші не хотіли віддавати зброю українцям, мотивуючи це їхнім “знуцанням над поляками”⁴¹.

Вивчення масиву таємних документів радянських спецслужб періоду Другої світової війни переконує в тому, що вони мають величезний інформаційно-аналітичний потенціал. І німецька, і радянська сторони пильно стежили за всіма змінами на протилежному боці нового кордону. Толерантність до німців на кордоні з боку радянських військових не стояла на заваді копіткій повсякденній роботі з вивчення противника й надання відповідної об’єктивної інформації вищому партійно-державному керівництву СРСР. У вічі впадає величезна прірва між офіційною поміркованістю тогочасної радянської преси й тональністю документів із поміткою “Совершенно секретно”. Творці таких документів керувалися професійним, військовим обов’язком і намагалися відверто й вичерпно повідомляти про суть тих чи інших подій.

Випробуваний у радянській Україні механізм організації влади й управління, у передвоєнні роки похашцем переносився на західноукраїнський ґрунт. Радянські органи були готові до соціалістичних перетворень на нових територіях, гнучко використовували у своїй діяльності силові й пропагандистські методи. Сплановані заздалегідь репресії були, власне, продиктовані логікою внутрішнього розвитку СРСР у передвоєнний період і тому очікування народних мас на поліпшення свого становища не виправдалися. Упроваджена радянська економічна система виявилася не легшою від пануючої досі польської, в якій східні землі II Речі Посполитої були економічно найбільш відсталими. Українці не дістали від більшовиків національного визволення; українські партії й громадські організації так само були віднесені до компетенції органів НКВС і переслідувалися ними, як і польські. Силові методи використовувалися не лише для насаджування радянського режиму, а насамперед для викорінювання найменших залишків польської державності й тотальної боротьби з українським національним рухом.

Після нападу Німеччини на СРСР їхні договори втратили чинність і питання про належність Західної України та Західної Білорусії, приєднаних у 1939 р. до УРСР і БРСР, залишалось відкритим. Його вирішення повністю залежало від перебігу та підсумків війни. Повоєнний устрій в Європі визначали Тегеранська (листопад 1943 р.), Ялтинська (лютий 1945 р.), Потсдамська (липень–серпень 1945 р.) конференції глав урядів СРСР, США й Великобританії. Система міжнародних договорів, укладених СРСР, закріпила входження західноукраїнських земель до складу УРСР. Із розпадом СРСР правомірність існуючих кордонів із незалежною Україною піддавалася сумніву з боку представників Росії та Румунії; офіційні Варшава, Прага чи Братислава ніяких територіальних суперечок з Україною не мали.

Об’єднання українських земель в одних кордонах мало для українського народу історичне значення. Трагічні події наступних років і тоталітарний режим

радянського зростання не зупинили духовної й економічної консолідації українського народу. Соборність і розвиток демократії служать важливими передумовами становлення України як сучасної європейської держави.

Документ №1

Інструкція особливим відділам щодо використання списків ворогів радянської влади при захопленні території противника

1932 р.

Настоящие списки предназначаются на военное время, на случай занятия нашими частями территории противника.

Списки дают возможность особым отделам, действующим на данной территории, сразу же выявлять агентов иностранных разведок, контрреволюционный элемент и вообще, наиболее активных врагов Советской власти и своевременно ликвидировать их к.-р. деятельность.

Кроме того, отдельные лица, проходящие по спискам, могут в настоящее время появляться на территории СССР, в силу чего эти списки должны использоваться в случае необходимости в процессе текущей работы (фильтрация перебежчиков, проверка родственных связей за кордоном и проч.).

Списки в основном составлены по достоверным материалам ИНО с 1925 по 1931 год, включая всех лиц, помещённых в ранее посланных списках.

(Лица, не вошедшие в новые списки, исключены как ликвидированные, умершие и проч.).

Так как характеристика на всякое лицо, проходящее по спискам, дана самая сжатая, то особым отделам надлежит по обнаруживанию того или иного лица, обращаться в ИНО ГПУ УССР для получения подробных данных.

Списки составлены в строго алфавитном порядке и распределены по следующим объектам:

1. Польская разведка, полит.-полиция (дефензива) и польско-националистический к.-р. элемент.
2. Румынская разведка, полит.-полиция (сигуранца).
3. Украинская к.-р. эмиграция различных политических окрасок в Польше, Румынии и др. странах.
4. Белая к.-р. эмиграция в тех же странах и
5. Список агентов разных иностранных разведок.

Поскольку в настоящие списки не вошли материалы ИНО ГПУ УССР за текущий год, в случае необходимости проверки наличия материалов на интересующее лицо, не находящееся в списках, пребывающее закордоном, надлежит проверять таковое по карте ИНО ГПУ УССР.

Зам. нач. ООУВО и ГПУ УССР

Начальник ИНО ГПУ УССР

“___” августа 1932 г.

г. Харьков

Чердак

Леопольд

ДА СБ України. – Ф.13. – Спр.205. – Арк.1. Друкарський примірник.

Документ № 2

Із директиви заступника наркома внутрішніх справ СРСР І.І.Масленникова про охорону нових державних кордонів

28 жовтня 1939 р.

Сов. секретно

...В правовых отношениях на границе исходит из следующего:

а) начальникам пограничных отрядов и комендантам участков стремиться налаживать нормальные отношения на границах и принимать все меры к разрешению на месте, совместно с сопредельной погранохраной, всяких недоразумений, инцидентов и конфликтов, руководствуясь порядком, существующим на других границах Союза. В соответствии с этим установить порядок возвращения непреднамеренно нарушивших границу людей и перешедшего границу скота;

б) весь личный состав пограничных частей со своей стороны обязан не допускать не тактичных действий в отношении пограничной охраны или граждан сопредельных государств. Всемерно избегать конфликтов, которые могут быть организованы иностранными разведками с провокационными целями;

в) обеспечить на границе бесперебойную работу смешанных Союза ССР и Германии комиссий по демаркации границы, по обмену военнопленными и по эвакуации немецкого населения с территории Западной Белоруссии и Западной Украины и эвакуации украинского и белорусского населения с территории бывш[ей] Польши, отошедшей в сферу интересов Германии.

Заместитель народного комиссара внутренних дел Союза ССР

Масленников

ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.32 (1951 р.). – Спр. 69. – Арк. 399–401. Копія. Машинопис на бланку.

¹ Західна Україна. Збірник. За ред. С.М.Белоусова і О.П.Оглобліна. – К., 1940.

² Західня Україна під більшовиками. IX–VI. 1941. Збірник за редакцією Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958.

³ Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні збори Західної України (жовтень 1939 р.) // Архіви України. – 1991. – №5–6.

⁴ Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945): спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – С.58.

⁵ Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С.37.

⁶ Трубайчук А.Ф. Брудершафт двох диктаторів. XX сторіччя: політика в портретах. – К., 1993.

⁷ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.

⁸ Винниченко І.В. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; Науменко К.Є. Депортація населення Західної України // Трибуна лектора. – 1990. – №1; Парсаданова В.С. Депортація населення Західної України і Західної Белорусії в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – №2; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995.

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994. – Кн.1–2.

¹⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. – Т.1: Наказуе. – Кн.1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М., 1995.

¹¹ Шаповал Ю.І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.

¹² Iljuszyn I., Mazur G. Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1940 rr. // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 2001. – S.49–74.

¹³ Калакура О. Новий статус поляків західноукраїнських земель після їх включення до УРСР (1939–1941 рр.) // Історичний журнал. – 2005. – №5. – С.36–49.

¹⁴ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.1: Польське підпілля 1939–1941. Львів–Коломия–Стрий–Золочів. – Варшава; Київ, 1998; Т.3 (у 2-х кн.): Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. – Варшава; Київ, 2004.

¹⁵ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. В 2-х кн. – Варшава; Москва, 2001.

¹⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т.1: 1939–1953 / Упор. Т.Галайчак, О.Луцький, В.Микитів, Л.Батрак-Плодиста, Ю.Сливка, Л.Федоришин. – К., 1995.

¹⁷ Німецько-радянський договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною // Вісті. – 1939. – 29 вересня.

¹⁸ Трубайчук А.Ф. Вказ. праця. – С.252.

¹⁹ Вісті. – 1940. – 5 березня.

²⁰ Прикордонна смуга становила ту частину прикордонної зони, яка безпосередньо прилягала до державного кордону. У сухопутну прикордонну зону входила територія в межах району чи міста, на якій діяв прикордонний режим.

²¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф.16. – Оп.84 (1955 р.). – Спр.4. – Арк.6.

²² Там само.

²³ Там само. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.11. – Арк.75.

²⁴ Вільне життя (Тернопіль). – 1940. – 8 травня.

²⁵ Про становище в прикордонній зоні з німецького боку див. докладніше: *Даниленко В.* Нацистський окупаційний режим на території Польщі у 1939–1941 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.13. – К., 2004.

²⁶ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.7. – Арк.71.

²⁷ *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – Львів, 2002. – С.510.

²⁸ Вісті. – 1940. – 16 червня.

²⁹ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.84 (1955 р.). – Спр.7. – Арк.277.

³⁰ Там само. – Арк.268.

³¹ Там само. – Арк.269.

³² Там само. – Арк.271.

³³ *Зашикільняк Л., Крикун М.* Вказ. праця. – С.510.

³⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... – Т.1. – С.36.

³⁵ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.44. – Арк.47, 60.

³⁶ Там само. – Оп.32 (1951 р.). – Спр.33. – Арк.29.

³⁷ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української “полонії”, 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.13. – К., 2003. – С.310.

³⁸ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.44. – Арк.58.

³⁹ Там само. – Спр.11. – Арк.39.

⁴⁰ Там само. – Ф.9. – Спр.33. – Арк.77–78.

⁴¹ Там само. – Спр.58. – Арк.435.

The division of II Rzecz Pospolita between the Nazi Germany and the USSR in September, 1939, the settling of Soviet borders, massive repressions and migrations of the population are shown in the article. The condition on each side of the border, relations with the Germans and expectancies of the sides, the struggle of Soviet power against Polish and Ukrainian national movements on the territory of Western Ukraine are revealed.